

Arent Pol
Bouke Jan van der Veen

Het noodgeld van Leiden

waarheid en verdichting

3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. Dr. P.G.J. van Sterkenburg

Prof. Dr. F.S. Gaastra

Prof. Dr. R.P. Fagel

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar eigen manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

- 1997: R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*.
- 1998: J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg*.
- 1999: D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging*.
- 2000: W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit*.
- 2001: S. Groenveld, 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*.
- 2002: B. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003: L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*.
- 2004: R.C.J. van Manen, *3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis*.
- 2005: C. Bordewijk, 'Lof zij den helden!' *Vier eeuwen Leidse stidentrots op het toneel*.
- 2006: T. Wijsenbeek, *Honger*.
- 2007: A. Pol/B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden – waarheid en verdrinking*

Het noodgeld van Leiden – waarheid en verdichting

Arent Pol / Bouke Jan van der Veen

3 Oktoberlezing 2007

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam
Druk en afwerking: DeltaHage, Den Haag

Universiteit Leiden

© Arent Pol/Bouke Jan van der Veen, Leiden 2007.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978 9012 124522

Het noodgeld van Leiden – waarheid en verbeelding

Het noodgeld

Noodgeld is geld dat uit nood is geboren. In de loop van de 16e eeuw zijn in vele tientallen plaatsen in allerlei delen van Europa noodmunten gemaakt. De Leidse horen daar ook bij, maar verder doet men in deze stad bijna alles anders.¹ Mede omdat de moeizaam doorstane beproevingen van het beleg hier uiteindelijk toch omslaan in een succes, krijgt de Leidse noodmunt allengs de status van een relikwie, net als de hutspot-pot en andere paraferalia.² Die ietwat overdreven aandacht komt pas na de belegeringen op gang en krijgt een blijvend karakter in de decennia en eeuwen daarna, maar al op het eind van het eerste beleg worden de voortekenen zichtbaar.

Anders dan de huidige tijd waarin het girale geld zo overheersend is, heeft geld in de praktijk van alledag in de 16e eeuw de vorm van koperen en vooral zilveren en gouden muntstukken – bankbiljetten zijn onbekend.³ Voor grote betalingen over langere afstanden worden ook wel andere middelen ingezet als wissels en baren van edelmetaal, maar muntgeld blijft ook op dat niveau op grote schaal in gebruik. Een essentieel kenmerk van het geld in die tijd is dat de waarde van ieder muntstuk sterk samenhangt met de hoeveelheid goud of zilver die erin verwerkt is. Grotere verschillen tussen de intrinsieke en de nominale waarde van onderscheiden muntsoorten leiden op den duur altijd tot grote problemen. Deze probeert men doorgaans zoveel mogelijk te vermijden, maar soms grijpt men in noodgevallen wel eens naar zo'n paardemiddel, in de hoop en verwachting dat een nieuw probleem dan later wel weer opgelost zal worden.

Ook de Opstand in de Nederlanden brengt op financieel vlak diverse moeilijkheden met zich mee. Voor sommige daarvan is een oplossing gezocht via “monetaire financiering”. Spanje importeert uit Amerika zeer grote hoeveelheden edelmetaal – de koning krijgt er 5 à 10 procent van – en betaalt daarmee de zware lasten van de buitenlandse politiek. De Hollanders daarentegen moeten onder andere hun toevlucht nemen tot inflatoire maatregelen. Vanaf 1573 slaat men in Holland zonder toestemming van de centrale regering in Brussel sterk overgewaardeerd kopergeld, weliswaar nog met de naam en titels van Philips maar verder geheel op eigen gezag en voor eigen rekening. De extra inkomsten worden aangewend voor de oorlogvoe-

ring. Tegelijkertijd heft men een belasting van 15% op het omlopende geld. Dit neemt de vorm aan van een verplichte instempeling van alle muntgeld waarna de waarde ervan in het economische verkeer 15% hoger is: de nominale waarde komt ver boven de intrinsieke te liggen. Het waardeverschil tussen de ongeklopte en de geklopte toestand van hetzelfde muntstuk moet de eigenaar onmiddellijk afdragen. De geldkloppende overheid incasseert op deze manier in ongeveer een jaar tijd waarschijnlijk zo'n kwart miljoen gulden – een belangrijk deel van de totale inkomsten, die in 1573 en 1574 circa 650.000 resp. 750.000 gulden groot waren.⁴ Even later gaat men nog een stap verder met de introductie van de leeuwendaalder, een groot zilverstuk. Ook hierop wordt een marge van zo'n 10% gezet door de uitgiftekoers ruim hoger dan de intrinsieke waarde te stellen. Vanaf 1575 slaat men miljoenen exemplaren en tot 1579 levert dat ettelijke honderdduizenden guldens op aan "oorlogsreserve".

Na een moeizaam politiek-militair begin van de Opstand met bijbehorende zware financiële perikelen en daaruit voortvloeiende monetaire noodgrepen, normaliseert Holland het muntwezen al binnen korte tijd. Incidentele, lokale voorzieningen als de noodmunten doen aan dat algemene beeld geen afbreuk, hoe opvallend hun uiterlijk vaak ook is. Dit fenomeen is niet exclusief Nederlands. Het is hier ook niet voor het eerst gelanceerd, maar wel is er vooral in de beginfase van de Opstand in ruime mate gebruik van gemaakt. Haarlem, Middelburg en Alkmaar gaan vanaf 1572 Leiden voor met het maken van noodmunten van goud, zilver en tin.

Het muntrecht is een prerogatief dat jaloers bewaakt wordt door de bezitter. Daarop mag geen inbreuk worden gemaakt en muntslag kan dus niet zomaar door iedereen uitgeoefend worden. In afwijkende omstandigheden gelden echter andere regels. De meest voorkomende reden voor de aanmaak van noodmunten is het gebrek aan regulier geld en het daardoor niet kunnen doen van hoognodige betalingen voor de verdediging. In een stad waar oorspronkelijk geen munthuis gevestigd is maar men wel de beschikking heeft over edelmetaal, worden dan vaak op eenvoudige wijze vierkante stukken uit een grote plaat goud of zilver geknipt en aan één zijde van enkele controlestempels voorzien. In een plaats waar wel een gewoon munthuis staat maar geen edelmetaal (meer) voorradig is, maakt men doorgaans "normale" ronde muntstukken uit onedele metalen als koper, tin of lood.

In Leiden doen beide situaties zich tegelijkertijd voor: lokaal bestuur met geldgebrek en zonder edelmetaal; ook een regulier munthuis is niet aanwezig. Vanwege de hoge kosten van oorlogvoering overal in het opstandige

gewest hebben de Staten van Holland geen fondsen beschikbaar om naar Leiden te sturen. Het verzoek dat de Leidse magistraat begin december aan Willem van Oranje doet om noodmunten te mogen maken, komt daarom waarschijnlijk ook helemaal niet ongelegen.⁵

In de jaren vóór 1573 is de financiële situatie van het Leidse Sint-Catharinagasthuis steeds benarder geworden door de verslechterde economie en de toestroom van vluchtelingen en gewonde soldaten van buiten de stad. De Gasthuismeesters hebben nu extra middelen nodig en denken die te kunnen vinden in het slaan van kopergeld. Nog ver voordat enige Spaanse soldaat voor de Leidse muren is gesignaleerd verkrijgt de stad toestemming van de Staten van Holland om oorden ($\frac{1}{4}$ stuiver) voor het Catharina-gasthuis te laten slaan. Er mag voor maximaal 1.000 gulden aan dit soort muntjes gemaakt worden, zo'n 80.000 stuks. Overigens blijft de geldigheid van deze oordjes met de tekst *GEDENCT DEN ARMEN* beperkt tot Leiden zelf en bovendien is de stad verplicht ze na zes jaar weer in te nemen. Strikt genomen zijn de Gasthuis-oordjes geen noodmunten, want zij ontstaan al voor het beleg. Wel is er een duidelijke samenhang met de nood der tijden in het algemeen en ook het tijdelijk geldscheppende karakter lijkt sterk op dat van het van stadswege uitgegeven eigenlijke noodgeld.

De oorsprong van het noodgeld ligt in de beraadslagingen ten stadhuize verborgen. Over deze periode zijn geen resoluties bewaard. Eén van de eerste vermeldingen staat dan ook in een brief van Willem van Oranje waarin hij instemt met het Leidse verzoek om noodgeld te mogen maken. In de brief die de stad daartoe eerder aan de prins heeft gestuurd is zeker uitgebreid uit de doeken gedaan waarom dat nodig was en hoe men het dacht uit te voeren, zelfs een ontwerp was kennelijk bijgevoegd. Die Leidse brief is niet bewaard en ook het antwoord uit Delft blijft nogal aan de oppervlakte:

Ende wij en willen alsdan nyet laeten tegens eenen iedere dancbaer te sijn aengaende de munte die ghij binnen Leyden om redene by u verhaelt begeert te doen slaen ende waervan ghy ons het patroon gesonden hebt, sijn wij tevreden dat ghy daerinne doet soe als ghy tot welvaren ende oirboir der stede ende vorderinghe van de gemeene saecke sult bevinden te behoiren.⁶

Uit een vermelding van twee dagen eerder in het gerechtsboek blijkt dat men van plan is "seeckere nieuwe munte van papiere ende andere materie te doen slaen".⁷ Inderdaad zien korte tijd daarna een gulden en een kwart

*Afb. 1. Papieren gulden en dito kwart gulden (dec 1573 – feb 1574): noodmunt.
Particuliere verzamelingen collectie Geldmuseum, Utrecht*

gulden het licht, beide gemaakt van papier – een voor die dagen uiterst onorthodoxe primeur, niet alleen in Nederland maar in heel Europa. De op de munten aangebrachte herkomstaanduidingen als stadswapen en stadsnaam-versies LEYDEN en LVGDVNVM BATAVORVM zijn conventioneel, net als de heraldische leeuw die in onze streken endemisch is. De omschriften PVGNO PRO PATRIA (“ik strijd voor het vaderland”), HAC LIBERTATIS ERGO (“dit omwille van de vrijheid”) en GOD BEHOEDE LEYDEN weerspiegelen de moeilijke situatie waarin de stad verkeert. Het binnenomschrift op de wapenzijde bestaat uit de letterreeks NOVLSGIPAC. Deze afkorting wordt in de bewaard gebleven rekening van de aanmaak van de noodmunten verklaard als “nummus obsessae urbis Leydensis sub gubernatione illustris[sime] principis Auraice cusus”, dat zoveel betekent als “noodmunt van de stad Leiden, geslagen onder het bestuur van de doorluchtige prins van Oranje”.⁸ Die aanduiding is zeer opmerkelijk. Willem van Oranje was soeverein vorst in Orange en daar zijn ook enkele munten met zijn portret, naam, titels en wapen geslagen, maar in de Nederlanden bezat hij het muntrecht niet. Het stadsbestuur heeft kennelijk graag ’s prinsen steun voor de

noodgeldemissie tot uitdrukking willen brengen – en hijzelf heeft geen aanleiding gezien de voorgenomen munt “waervan ghy ons het patroon gesonden hebt” op dit punt te laten wijzigen.

Aan de Leidse noodmunten kleefte nog de vraag waar en door wie de nodige stempels zijn gemaakt. De vervaardiging daarvan vereist een specifieke deskundigheid die niet overal voorhanden is. Er zijn geen aanwijzingen dat die er in Leiden wel was en zo is wel verondersteld dat men dat muntgereedschap heeft betrokken uit Dordrecht, waar het Hollandse munthuis gevestigd was. Bij gebrek aan schriftelijk bewijs moet voor die hypothese steun worden gezocht bij details op de voorwerpen zelf. Zo’n aanknopingspunt is echter nog niet gevonden. De kleine rozet die op papieren gulden en koperen groot tussen de woorden in het omschrift verschijnt is niet van precies dezelfde uitvoering als het muntteken dat in Dordrecht in de 1570-er jaren gebruikt wordt; naar parallellen op oudere munten en rekenpenningen wordt nog gezocht. Zo lijkt de theorie dat Leienaar Cornelis van Aken de stempels sneed nog steeds een kans te maken. In feite is voor deze rol van genoemde goudsmid en oudheidkundige evenmin een hard bewijs te vinden, er zijn slechts veronderstellingen uit later tijd voorhanden.⁹

De aanmaak van de papieren munten is medio december 1573 begonnen, maar alle bekende exemplaren dragen het jaartal 1574. Op 12 december geeft de prins schriftelijk toestemming; twee dagen daarvóór is echter in de stad al sprake van het voornemen om papieren geldstukken te maken en er moet dus al eerder een bericht uit Delft gekomen zijn. In ieder geval is de eerste partij papieren noodmunten precies een week na de 12e klaar en afgeleverd bij burgemeesters. De kwart gulden wordt pas een kleine week later aan het volk voorgesteld, op 24 december. Het eenvoudigste is wel het maken van de twee dopijzers, holle beitels om de ronde “muntplaatjes” van 36 en 30 mm in een keer uit te stansen. Ondertussen lijmden boekbinder Jan Adriaensz. enkele honderden papieren “borden” in elkaar.¹⁰ Als grondstof hiervoor is oud drukwerk genomen, teksten waarvoor geen emplot (meer) was. Van de noodmunten die in de loop van de tijd uitelkaar zijn gevallen, kan bij de meeste worden vastgesteld dat het religieuze teksten in het latijn betrof.

Voor de guldens worden 250 dikke platen gemaakt, waarvan er 50 ongebruikt retour gaan: uit de overige 200 borden zijn 40 rondellen “gedopt” waaruit dus 8.000 guldens zijn geslagen. Voor de aanmaak van kwart guldens zijn 501 dunneren borden gemaakt, waaruit men gemiddeld zo’n 70 rondellen stanst tot een totaal van iets meer dan 35.000 stuks.¹¹ Van beide denominaties samen wordt voor bijna f 14.700 afgeleverd, want een klein

aantal stukken is mislukt en 33 “versilverde guldenen” zijn bewaard “omme aen die vanden magistraet gedistribueert te werden”.¹² Dit moeten wel een soort herdenkingspenningen zijn: van papier, maar overtrokken met een dun laagje zilverblad – al op dit moment in de noodmuntengeschiedenis begint de vervaging van de grens tussen het echte papieren geld en de dingen die daarop willen lijken. Trouwens, vier weken nadat de eerste papieren guldens in omloop zijn gekomen, worden de eerste vervalsingen ervan al gesignaleerd.¹³ Het stadsbestuur verordonneert dat iedereen ’s middags of de volgende dag al zijn noodmunten naar het stadhuis brengt, waarna de inleveraars zo spoedig mogelijk weer nieuwe of andere exemplaren terug zullen ontvangen. De ingeleverde exemplaren worden gecontroleerd, de echte van een klopp of instempeling voorzien en vervolgens weer in omloop gebracht; ook wordt het publiek geïnformeerd inzake de kenmerken van de valse exemplaren. Anderhalve week later treft men ook valse kwart guldens aan en worden dezelfde maatregelen genomen. Voor dit kloppen zijn kleine stempeltjes gebruikt die al bijna een jaar op het stadhuis voorhanden zijn vanwege de toen afgekondigde belastingheffing op het reguliere geld. Echte papieren noodmunten zonder die instempeling zijn schaars, maar komen wel voor. Misschien heeft toch niet iedereen alles ingeleverd, of wellicht zijn de ongeklapte gemaakt na de controle in januari. In totaal treft men 11 valse guldens en 22 dito kwart guldens aan – van ieder krijgt de prins een exemplaar toegestuurd.¹⁴

Op 21 maart kondigt het stadsbestuur aan dat zij van plan is “tpapieren gelt geduyrende tbesluit deser stede ganck hebbende in zylveren geltmunten te doen veranderen”.¹⁵ Het eerste beleg is geëindigd en meteen ontwikkelt men plannen om de noodmunten in te trekken en er zilverstukken voor in de plaats te geven. Op 27 maart wordt aangekondigd dat inlevering plaats zal hebben op de twee daaropvolgende dagen. Het overgrote deel van de inleveraars komt met zeer bescheiden bedragen aan guldens en kwart guldens. Zij ontvangen meest een vergoeding in natura bestaande uit brood, rijst, vis of erwten, de overige inleveraars worden contant uitbetaald. Een relatief klein aantal inleveraars komt met grote aantallen munten op de proppen; nader onderzoek zal misschien een verklaring opleveren die ligt in de sfeer van de persoonlijke welstand van betrokkene of diens beroep. In totaal worden 5.634 guldens en 17.876 kwart guldens ingeleverd, die samen een waarde vertegenwoordigen van *f* 10.103. Dat is heel weinig als in aanmerking wordt genomen dat de makers voor *f* 14.700 afleverden aan het stadsbestuur, een verschil van meer dan *f* 4.500! Een discrepantie van dergelijke omvang lijkt

niet verklaarbaar uit verlies en nalatigheid, daarvoor is hij te groot. Het kan haast niet anders of de afgeleverde geldstukken waren nog niet allemaal door het stadsbestuur in omloop gebracht. Hoever de hoogte van dit laatste bedrag teruggebracht kan worden hangt af van een nauwkeurige telling van alle guldens en kwart guldens die nu nog in openbare en particuliere verzamelingen aanwijsbaar zijn en een daarbij gevoegde schatting van inmiddels te gronde gegane stukken.

De aanmunting van zilver wil men aangrijpen om die stukken uit te geven boven de intrinsieke waarde en zo extra inkomsten te verkrijgen voor de inwisseling van het papieren geld.¹⁶ In feite stelt de aanmaak van zilverstukken echter zeer weinig voor en deze kunnen dan ook nooit een rol hebben gespeeld bij de vervanging van de papieren munten: het betreft slechts een fractie van het bedrag dat met het papiergeld is gemoeid. Dat de emissie zo beperkt van omvang blijft, hangt waarschijnlijk samen met het uitblijven van de instemming van de prins voor de beoogde uitgifte boven de intrinsieke waarde en de gewenste geldig-verklaring in heel Holland. Uit het zilver van stad, kerken en gilden worden munten van wel-omschreven gewicht gemaakt: 137 stuks van de gulden van ieder 19½ gram en 398 exemplaren van de kwart gulden van 9½ gram per stuk.¹⁷ Deze kleinere munt weegt dus niet een kwart van de gulden maar de helft ervan. Daarnaast wordt ook nog één goudstuk van 12 gram geslagen met het stempel van de kwart gulden – dat ene exemplaar kan zeker niet meer geweest zijn dan een herdenkingsstuk.¹⁸ De rekening waarin deze 535 munten en één pseudo-munt verantwoord worden, dateert van 14 april en de productie van deze stukken zal dus wel meest in de tweede helft van maart hebben plaatsgehad.

In dezelfde tijd dat de omzetting van papier in zilver speelt, verschijnt in de bronnen plotseling nog een andere noodmunt, die op dat moment al enige tijd in omloop moet zijn want “twelck by tyden van het eerste beleg [...] geslagen en gangbaer geweest heeft”.¹⁹ Het betreft een koperen groot ter waarde van een halve stuiver, kleingeld dus. Op 30 maart wordt deze munt ingetrokken.²⁰ Vóór deze datum wordt van een dergelijk stuk in het aflezingsboek geen melding gemaakt en ook ontbreekt een rekening van de productie ervan. Van de inwisseling is echter wel een rekening bewaard, waaruit blijkt dat voor bijna f 3.100 aan koperen groten is ingeleverd, in totaal circa 123.500 stuks.²¹

Er is wel verondersteld dat de koperen munten pas kort voor de inlevering gemaakt zijn om te worden ingezet bij de inwisseling van het papieren geld, maar dat lijkt om meerdere redenen onwaarschijnlijk. Allereerst is er

de forse oplage: het kost flink wat tijd de daarmee gemoeide 370 kilo koper te verwerken (de aanmaak van de circa 43.000 papieren munten heeft zich uitgestrekt over een periode van bijna twee maanden). Dan is er de grote verbreiding: de lijst van inleveraars is even omvangrijk als die van het ingewisselde papiergeld. Ten slotte is het bedrag aan koper te klein om dat van het papier te evenaren. Voor zich spreekt de vermelding in de aanhef van de rekening dat het koper *ten tijde* van het beleg geslagen en in omloop was. Bovendien is in december ook toestemming gegeven voor munten van ander materiaal.²² Deze groot ($\frac{1}{2}$ stuiver) vertoont de Hollandse leeuw en het Leidse sleutel-wapen met het tweedelige omschrift HEERE ONTBERMT HOL ENDE SALICHT LEYDEN (“Heer ontferm u over Holland en zegen Leiden”). Van dit munttype is een fors aantal stempels bewaard.²³

De geldschepping via papier en koper heeft dus in totaal zo’n *f* 17.500 bedragen – of *f* 13.000 als het niet ingewisselde papier weer wordt afgetrokken. En dat lijkt voor een bedreigde stad in geldnood een nog redelijk bescheiden som.

Op 26 mei begint het tweede beleg. Weer een maand later wordt de productie van zilveren munten hervat, ook nu weer in kleine oplage. En net als toen poogt men ook nu een koers boven de intrinsieke waarde te realiseren.²⁴ Er is geen aanwijzing dat nu wel toestemming verkregen is voor zo’n verhoogde koers en het ontbreken daarvan zal wel de oorzaak zijn van het feit dat ook deze emissie nooit echt op gang is gekomen. In juli zijn in vier partijen 56 grote en 413 kleine munten afgeleverd.²⁵ De massa van de grote is vastgesteld op $19\frac{1}{2}$ en dat van de kleine op $9\frac{1}{2}$ gram – dezelfde gewichten als golden in maart-april.²⁶

In het voorgaande zijn de metalen emissies van maart-april en van juli apart behandeld omdat de gegevens in de schriftelijke bronnen dat mogelijk en nodig maken, maar de producten uit die twee aanmuntingsperiodes kunnen niet van elkaar worden onderscheiden. Vrijwel alle nu bekende metalen stukken zijn met dezelfde stempels geslagen en op dezelfde gewichten – voor dat laatste waren de voorschriften eensluidend.

Uit stempelonderzoek is gebleken dat de papieren en de metalen stukken meest geslagen zijn met stempels die licht van elkaar afwijken. Het meest opvallend is een verschil in spelling op de guldens: GOD op de papieren en GODT op de metalen. Het heeft er alle schijn van dat voor de metalen munten nieuwe stempels zijn gesneden. Echter, het beeld wordt vertroebeld door het bestaan van althans één papieren exemplaar dat geslagen is

*Afb. 2. Vierkante gouden afslag van gulden, met draagoog (eind 1574 of daarna):
beloningspenning. Collectie De Lakenhal, Leiden*

met het stempelpaar dat verder alleen voor de metalen stukken is gebruikt. Hebben we hier van doen met een exemplaar dat later uit papier is vervaardigd met de nieuwe stempels? Een dergelijke complicatie doet zich bij de kleinere denominatie niet voor: papieren kwart guldens en zilveren halve guldens zijn steeds gemaakt met ieder een “eigen” stempelpaar. Deze twee stellen van ieder een boven- en onderstempel zijn beide bewaard gebleven.²⁷ De zilverstukken zijn voor een deel gewoon rond, voor een deel vierkant of ruitvormig – beide verschijningsvormen zijn op globaal hetzelfde gewicht gemaakt.

Het begint nu echt verwarrend te worden. Van de vierkante munten, die in Leiden naast de gewone ronde stukken gemaakt zijn en hetzelfde gewicht hebben als die ronde, is niet duidelijk in welke categorie zij moeten vallen, in die van ‘noodmunt’ of van ‘herinneringsstuk’. In principe zouden de vierkante namelijk gewoon voor dezelfde waarde als de ronde kunnen circuleren omdat er intrinsiek geen verschil is. De bronnen laten zich er niet over uit, maar gezien de al opgemerkte uiterst kleine oplage is er een gereed vermoeden dat geen van de zilverstukken – rond of vierkant – ooit als echt normaal zilvergeld gebruikt is. En misschien zijn zij zelfs nooit als zodanig

bedoeld! De vervaging van de grens tussen echt noodgeld en herdenkingspenningen met het uiterlijk van noodgeld is hier dus in een volgend stadium beland.

Overigens bestaat van die ronde gulden ook een extra dikke uitvoering die met maar liefst 39 gram het dubbele gewicht heeft van de gewone stukken. Het komt in die tijd wel vaker voor dat een afwijkende vorm zoals van laatstgenoemde munt wordt gemaakt, net als vierkante exemplaren of afslagen in een duurder metaal (goud). Het zijn luxe-uitvoeringen die niet bedoeld zijn voor de muntomloop, maar slechts dienen als herinneringsstuk of kadootje. Een dergelijk extra zwaar stuk komt in de rekeningen van de emissies maart-april en juli niet voor. Hetzelfde geldt voor de ruitvormige gouden afslagen waarvan enkele exemplaren met een gewicht van ruim 30 gram bekend zijn. In feite worden na het tweede beleg in de tresoriersrekeningen diverse betalingen vermeld over de periode november 1574 – maart 1575 voor de aanmaak van herinneringsstukken, steeds vergezeld van de woorden “weggeschonken” of “tot vereringe geschonken”.²⁸ De kolonel De la Garde, commandant van de Franse huursoldaten in de stad, krijgt een “ghouden penninck” van onbekend gewicht, waarschijnlijk geslagen op het stempel van de gulden – in de betaling van *f* 27 zit ook een half vat bier voor degenen die behulpzaam zijn geweest bij het lichten van enkele gezonken schepen. Verschil moet er zijn: de sergeant-majoor Hervi ontvangt een gouden kwart gulden die slechts *f* 8 kost. Voor een “gouden penninck ... van burgermeesteren weghen geslaegen” wordt *f* 50 betaald. Voor een negental goudstukken voor de vier kapiteins van de oude schutterij en de vier van de nieuwe schutterij plus de generale wachtmeester moet ruim *f* 230 betaald worden. Tenslotte blijkt uit de tresoriersrekening dat aan burgemeesters Willem van Loo en Pieter Adriaensz. van der Werff 65 “zilveren penningen van stats munte” geleverd zijn om als verering te dienen, samen ruim *f* 100. Uit het voorgaande blijkt klip en klaar dat deze stukken na het beleg zijn ontstaan en dus strikt genomen niet tot het noodgeld behoren. Wel is duidelijk dat zij gemaakt zijn met dezelfde stempels als de normale metalen noodmunten.

Na de tweede emissie van zilverstukken zijn de eerder ingetrokken koperen munten van een groot ($\frac{1}{2}$ stuiver) op 2 augustus weer in omloop gebracht, nu voor een duit ($\frac{1}{8}$ stuiver) en dus voor een kwart van de waarde die ze eerder hadden. Na afloop van het beleg is ook dit materiaal op 20 oktober weer ingetrokken en nu definitief. Enkele jaren later, in 1576, worden ook de Gasthuis-oordjes ingetrokken, onder andere vanwege de vele

vervalsingen die inmiddels in omloop waren gekomen.²⁹ Daarmee eindigt voorlopig het verhaal van de noodmunten – “voorlopig”, want dit was slechts de eerste ronde van het noodgeld van Leiden dat binnen een jaar groeide, bloeide en onderging, maar daarna een wonderbaarlijke wederopstanding beleefde die tot op de dag van vandaag voortduurt ...

Chronologie van de gebeurtenissen

- 17 aug toestemming van Willem van Oranje voor aanmaak van Gasthuis-
oorden (¼ stuiver)
- 31 okt begin van eerste beleg (stad ingesloten)**
- 6 dec Leiden vraagt toestemming aan Willem van Oranje voor aanmaak
van noodgeld
- 10 gecommiteerden aangewezen voor aanmaak van noodgeld: “papier
en ander materiaal”
- 12 Willem van Oranje geeft (nogmaals?) toestemming voor aanmaak
van noodgeld
- [voorbereidingen: vervaardiging van muntstempels, dopijzers en
papierborden]
- 19 eerste partij van nieuwgemaakt papieren noodgeld afgeleverd aan
burgemeesters
- 19 papieren guldens (20 stuiver) aangekondigd en in omloop gebracht
- 24 papieren kwart-guldens (5 stuiver) aangekondigd en in omloop
gebracht
- 16 jan valse guldens ontdekt: onmiddellijke controle bevolen
- 16-17 intrekking van alle papieren guldens: controle, instempeling en her-
uitgifte ervan
- 22 opdracht alle goud en zilver te *recomireren* dat in de stad verkregen
kan worden
- 28 valse kwart-guldens ontdekt: onmiddellijke controle bevolen
- 28-29 intrekking van alle papieren kwart guldens: controle, instempeling
en heruitgifte ervan
- 10 feb laatste partij van nieuw-gemaakt papieren noodgeld afgeleverd aan
stadssecretaris

21 mrt einde van eerste beleg

- 21 besluit papier te veranderen in zilver (en poging tot overgewaardeerde uitgifte ervan); registratie van allen die 25 gulden of meer aan papiergeld onder zich hebben
- 27 intrekking papieren noodgeld aangekondigd
- 28-30 inwisseling papieren noodgeld
- 30 inwisseling koperen groten ($\frac{1}{2}$ stuiver) “geslagen ten tijde van het eerste beleg”
- (in mrt) aanmaak 1 goudstuk (van hetzelfde type als papieren kwart gulden) en 535 zilverstukken (137 grote van hetzelfde type als papieren gulden en 398 kleine van hetzelfde type als papieren kwart gulden)
- 14 apr afhoren rekening inzake vermoening van goud en zilver: “31 dagen werk voor 2 man”

26 mei begin van tweede beleg

- 28 jun zilver tot vermoening gefineerd
- 10 jul opnieuw aanmaak grote en kleine zilverstukken (van hetzelfde type als papieren guldens en kwart-guldens) als in vorige beleg en op zelfde gewicht (thans 25 resp. $12\frac{1}{2}$ stuiver waard) die zullen worden uitgegeven voor 28 resp. 14 stuiver
- 12-31 aflevering 56 guldens (à 28 stuiver) en 413 kwart-guldens (à 14 stuiver): “12 dagen werk voor 2 goudsmiden en 2 dienaren”
- 2 aug herintroductie van eerder ingetrokken koperen groot ($\frac{1}{2}$ stuiver) uit eerste beleg, nu als duit of dubbele penning ($\frac{1}{8}$ stuiver)
- 3 okt einde van tweede beleg
- 20 okt intrekking koperen duiten ($\frac{1}{8}$ stuiver)
- 1576 koperen Gasthuis-oorden ($\frac{1}{4}$ stuiver) ingetrokken, want veel valse in omloop

Echte en “echte” noodmunten

vóór en misschien ook tijdens eerste beleg (vanaf aug)

koper: 80.000 (?) oorden 1573 van Sint-Catharinagasthuis, later ook valse

tijdens eerste beleg (dec-feb): papier + koper, geslaagde emissie

papier: 8.000 guldens 1574 (geklopt en ongeklopt), ook valse

papier: 28.037 kwart guldens 1574 (geklopt en ongeklopt), ook valse

[deze denominatie wordt in de contemporaine bronnen ook wel aangeduid als ‘oord’ in de betekenis van ‘kwart’]

koper: ca. 123.500 groten

na afloop van eerste beleg (mrt-apr): metaal, mislukte emissie = “herdenkingspenningen” ?

zilver: 137 stuks van type als papieren gulden (maar nieuwe stempels), uitsluitend van 19½g (rond + vierkant ?); uitgebracht voor 20 (of 25 ?) stuiver

zilver: 398 stuks van type als papieren kwart gulden (maar nieuwe stempels), uitsluitend van 9½g (rond + vierkant ?); uitgebracht voor 10 (of 12½ ?) stuiver

goud: 1 stuks van type als papieren kwart gulden (zelfde stempels als voorgaande), van 12g (rond)

tijdens tweede beleg (jul): metaal, mislukte emissie = “herdenkingspenningen” ?

zilver: 56 stuks van type als papieren gulden (zelfde stempels als vorige emissie), uitsluitend van 19½g (rond + vierkant ?); gepoogd uit te brengen voor 28 stuiver

zilver: 413 stuks van type als papieren kwart gulden (zelfde stempels als vorige emissie), uitsluitend 9½g (rond + vierkant ?); gepoogd uit te brengen voor 14 stuiver

na afloop van tweede beleg (nov’74-mrt’75): metaal = “beloningspenningen”

goud: 10 à 11 stuks vermoedelijk alle van type als papieren gulden (zelfde stempels als vorige emissie), vermoedelijk 10× van 16g en 1× van 32g (vierkant ?) – bestemd voor acht schutterij-kapiteins, een wachtmeester en een commandant van huursoldaten

1 stuks van type als papieren kwart gulden (zelfde stempels als vorige emissie), van 11g (rond ?) – bestemd voor een sergeant-majoor

zilver: 65 stuks van type als papieren gulden (zelfde stempels als vorige emissie), van 19½g (vierkant ?)

later werk (datering onbekend) = “herdenkingspenningen” !

goud: onbekend aantal van type als papieren gulden (zelfde stempels als vorige emissie)

zilver: onbekend aantal van type als papieren gulden (zelfde stempels als vorige emissie)

goud: onbekend aantal van type als papieren kwart gulden (zelfde stempels als vorige emissie)

zilver: onbekend aantal van type als papieren kwart gulden (zelfde stempels als vorige emissie)

Afb. 3. Fantasienuddmunten (ca. 1600?). Collectie De Lakenhal, Leiden

Afb. 4. Papieren pseudo-gulden en binnenkant daarvan die een uit 1581 daterende tekst vertoont (ca 1600): fantasie- of herinneringsstuk. Collectie Geldmuseum, Utrecht

Het “Nachleben”

Naast de reguliere papieren noodmunten en daarmee nauw samenhangende metalen versies, die allemaal direct of indirect gedocumenteerd zijn in de archivalische bronnen, bestaan er ook stukken die slechts in de verte op de originelen lijken of ermee verwant schijnen. Zij vertonen elementen die (in andere vorm) ook op de originelen voorkomen of die ontleend zijn aan andere bronnen, soms ook zijn bepaalde onderdelen verplaatst of verkeerd gecombineerd. Het merendeel van deze stukken is gemaakt van papier of karton, hoewel ook metalen versies bestaan; met 44-47mm zijn zij vrijwel allemaal beduidend groter dan de originele noodmunten. Deze producten zijn ontstaan door een bij een groter publiek levende fascinatie voor de geschiedenis van Leiden en de Opstand. Waarop de makers van zulke

“fantasie-noodmunten” zich baseerden is niet altijd even duidelijk, al is een gissing soms wel mogelijk. Zo zijn de stukken met de waarde-aanduiding 28 stuiver ongetwijfeld geïnspireerd op vermelding in de archivalia (of in de historische literatuur die ook teruggaat op dezelfde bronnen) van de koers die men in juli 1574 op het oog had voor de zilveren munten – “echte” met zo’n aanduiding zijn in de rekeningen in geen geval terug te vinden. En het type met de waarde-aanduiding 30 stuiver is wel te beschouwen als een verdergaande ontsporing daarvan, want het vertoont ook een wonderlijke combinatie van elementen van zowel de hele als kwart gulden. Op de voorzijde van dit grote stuk staat een leeuw met kromzwaard plus wapenschild dat ontleend is aan de kleine kwart gulden, maar het bij die beeldenaar behorende PVGNO PRO PATRIA is hier vervangen door HAEC LIBERTATIS ERGO dat op de gulden thuishoort. De al genoemde 28 stuiver vertoont vrijwel dezelfde beeldenaars, alleen is op de keerzijde het naar de prins verwijzende omschrift vervangen door een lauwerkrans. Bij weer een ander type (zonder waarde-aanduiding) ervan staat nu echter die naar de prins verwijzende tekst in een vijf-regelig opschrift. En in een onbedwingbare hang naar varianten-makerij is zelfs een hybride ontstaan, waarbij in één voorwerp de voor- en achterkant van twee voorgaande types zijn gecombineerd. Op een andere variant is de leeuw nog krijgshaftiger gemaakt door hem uit te rusten met zowel een lans als een schild. Ten slotte verzoonde men nog een stuk van kleiner formaat, waarop de leeuw met lans van de gulden op de ene zijde is gecombineerd met de leeuw met kromzwaard van de kwart gulden op de andere. Dit laatste object is alleen bekend in metaal en duidelijk gegoten in plaats van geslagen.

Hoe weten we nu zo zeker dat dit allemaal later werk is? In de eerste plaats zwijgen de archivalia over deze objecten en wijken zij qua stijl en formaat nogal af van de stukken die wel in de bronnen genoemd worden. Ook de merkwaardige combinaties van uiteenlopende elementen doen ze door de mand vallen. Het onomstotelijke bewijs is echter geleverd door één exemplaar waarvan de losse onderdelen geen religieuze Latijnse tekst laten zien, maar een stuk drukwerk in het Nederlands. Het betreft een (nog ongeïdentificeerde) editie van de verklaring van de Staten van Holland waarbij zij aan Willem van Oranje de hoge overheid over Holland en Zeeland opdragen. Dat politieke feit had plaats op 5 juli 1581 en de bewuste Leidse “noodmunt” kan dus niet voor die datum zijn ontstaan.

De belangstelling voor het beleg van Leiden krijgt een natuurlijke plaats in de geschiedschrijving van de Opstand. Soms wordt daarbinnen ook aan-

dacht besteed aan een klein detail als de uitgifte van het noodgeld. Al een kwart eeuw na het beleg noemt Van Meteren *Belgische ofte Nederlantsche historie* (1599) als eerste dat men “pampieren gelt” heeft geslagen tijdens het eerste beleg en dat deze munten daarna in zilveren van 28 en 14 stuiver zijn omgezet. Deze auteur beschrijft de voorstellingen en geeft en passant de oplossing voor de afkorting NOVLSGIPAC. Daarbij wordt op onderdelen afgeweken van de tekst in het handgeschreven origineel, maar het valt op hoe goed hij geïnformeerd is – mogelijk heeft hij gegevens uit het stadsarchief ontvangen. In de volgende edities van Van Meteren *Historie der Nederlandscher ... oorlogen* (1614, 1635) worden deze mededelingen herhaald. Ook Hooft *Neederlandsche hystoorien* (1642) wijkt daarvan inhoudelijk nauwelijks af.

Uiteraard ontbreekt het onderwerp niet bij de schrijvers van Leidse stads-geschiedenissen – en zij illustreren hun werk ook. Hier is Orlers *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614) de vroegste. Net als Van Meteren 15 jaar eerder vermeldt hij munten van 28 en 14 stuivers, maar voegt daar nog de correcte emissie-datum 10 juli aan toe. Orlers geeft in de tweede druk (1641) zelfs de tekst van de commissie die op 10 december 1573 in het gerechtsboek was genoteerd. In de tussentijd verscheen ook Meursius *Athenae Batavae* (1625), maar deze auteur volgt helemaal de eerste editie van Orlers, inclusief de illustraties.

Het eerste eeuwfeest gaat vergezeld van Severinus *Het gelukkig herdencken aen de vermaerde belegering der stad Leiden* (1674), waarin eveneens iets over het noodgeld wordt meegedeeld. Deze passage is wel gebaseerd op Orlers, zij het dat Severinus de zaken compliceert door materiaal, aanmaakdatum en koers van papiergeld en zilverstukken te verwarren. Interessant is echter zijn mededeling over hoe een eeuw na het beleg tegen de noodmunten werd aangekeken:

Gelijk men dese stucken gelts by de oudste geslagten der stad heden nog siet, by wienze als weerdige overblijfselen en gedenk-tekenen der felle belegeringe bewaert werden.³⁰

De 28 stuiverstukken zijn in het voorgaande al als fantasie gekenschetst. Hun verschijnen is waarschijnlijk uitgelokt door de vermeldingen van munten van 28 en 14 stuivers in diverse gedrukte historische werken. Munten met zo’n waarde-aanduiding zijn nooit gemaakt, maar de vervaardiger(s) van deze “noodmunten” interpreteren Van Meterens tekst en creëren zo nieuwe voorwerpen die ver van de echte stukken afstaan. Pas na de publicatie van

Orlers' geïllustreerde boek in 1614 zijn makers en kopers in staat zich op dat punt te oriënteren. Of dat betekent dat alle fantasieproducten tussen 1599 en 1614 zijn ontstaan, is niet te bewijzen. Maar voor een deel geldt dat zeker wel, want in Luckius *Sylloge numismatum elegantorum* (Straatsburg 1620) staan twee van zulke fantasie-stukken afgebeeld. De onderste van die twee komt het dichtst in de buurt van de pseudo-kwart gulden met NVMMVS et cetera, de bovenste is weer een hybride van de 28 stuiver met GOTT (sic) et cetera en de leeuw met lans plus wapenschild. Toen Budelius een kleine 30 jaar eerder in zijn *De monetis et re numaria* (Keulen 1591) schreef over het fenomeen geld, beeldde hij in twee dikke delen slechts enkele munten af. Daaronder waren ook de Leidse gulden en kwart gulden. Dat in dit vroege werk geen fantasiestukken staan afgebeeld, kan uiteraard niet bewijzen dat deze pas na die datum gemaakt werden.

In het voorgaande is al aangetoond dat de fantasiestukken in al hun on-samenhangendheid toch enig verband vertonen en daarom is het niet te ge-waagd om voor al dat materiaal een vroeg-17e-eeuwse ontstaansdatum aan te nemen. Daarbij is het helemaal niet nodig om met *dédain* over die fantasie-producten te spreken. Zij zijn namelijk niet alleen maar vals en niet alleen maar een product van Leids chauvinisme of numismatische verzameldrift. Zij kunnen ook beschouwd worden als de zoveelste uiting van de Bataafse Mythe, een construct dat in de decennia voorafgaand aan het Twaalfjarig Bestand langzaam tot ontwikkeling komt. De kern hiervan is dat de tegen Rome opgestane Bataven zeer wel in staat waren tot zelfbestuur en omdat de geschiedenis nu eenmaal de beste leermeester is voor het heden, is de Bataafse vrijheid een dwingend voorbeeld voor Holland.³¹ Het idee mondt uit in *Tractaet vande Outheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* (1610) van Hugo de Groot, dat de definitieve ideologische rechtvaardiging voor de Opstand tegen Spanje zou worden. De grote betekenis van de vader-landse geschiedenis voor de nog jonge Republiek verklaart zo een deel van de belangstelling voor de Leidse noodmunten. Lugdunum Batavorum had immers nog maar een kwart eeuw eerder een lage aanval op de oude vrijhe-den met succes weerstaan.

Overigens berust de identificatie van die Latijnse plaatsnaam op de Tabula Peutingeriana met Leiden op een misvatting.³² Deze identificatie wordt voor het eerst gevonden in humanistische geleerde kring in 1566 en in 1575 sterk gepropageerd door Janus Dousa. De komst van de universiteit bevestigde het gebruik van die benaming definitief. Hier zij nog slechts gewezen op het feit dat op de echte papieren kwart gulden de Latijnse naam

voor het eerst van stadswege werd gebezigd, al in december 1573 dus. Kan daarin ook de invloed van Dousa herkend worden of is het eerder aan Jan van Hout te danken? Leids chauvinisme komt natuurlijk toch weer om de hoek kijken als de stad in 1651 de burcht koopt en dit monument optuigt tot een symbool van vrijheidsminnende vaderlandslievendheid – zie vooral de versierde toegangspoort aan de Nieuwstraat waarop de bekende spreuken PVGNO PRO PATRIA EN HAEC LIBERTATIS ERGO weer verschijnen.³³

Ook in andere dan puur historische literatuur is belangstelling te bespeuren voor het thema van de noodmunten, al is het daar soms voor een heel eigen karretje gespannen. In 1671 publiceert Brandt zijn *Historie der Reformatie*. Bij de behandeling van de twisten tussen Remonstranten en Contra-remonstranten in de vroege 17e eeuw, verwijst hij ook naar het Leidse papiergeld vanwege de spreuk HAEC LIBERTATIS ERGO: “dit omwille van de vrijheid”. Het was de auteur te doen om de vrijheid, niet alleen die van het land, maar ook van de burger zelf – en dan met name ieders vrijheid om het geloof op eigen wijze te beleven. Genoemde spreuk zou namelijk al tijdens het beleg ter discussie hebben gestaan, omdat volgens sommigen er niet voor de vrijheid maar voor de religie (“haec religionis ergo”) moest worden gestreden. Predikanten werden in 1574 niet moe het stadsbestuur uit te maken voor “libertijnen of vrijgeesten”. En toen één zo’n zieleherder vanaf de kansel weer eens flink tekeer ging over de tekst op het papiergeld, was daar

seker amptenaar der stadt, een man van strengen inborst, sittende nevens de burgemeester van der Werff een geladen pistool uit den sak trok, seggende tot sijn bijsitter: Wil ik hem er aflichten? ’t geen de burgemeester wijselijk afriede en stuitte.³⁴

Of dit detail, dat een kleine eeuw na het beleg in druk verschijnt, geheel op waarheid berust of apocrief is, is niet meer na te gaan. In een “justificatie” uit 1579 blijkt dat de beschuldiging als zou de magistraat tijdens het beleg bestaan hebben uit “Epicuresche swijnen” waarschijnlijk sterk overtrokken was.³⁵ De strijd tussen Remonstranten en Contra-remonstranten wordt rond 1618 in het voordeel van de laatsten beslecht, maar dat maakte geen eind aan de discussie. Een decennium later laait die weer op, vooral in Leiden. Bij die gelegenheid publiceert Vondel een schimpdicht tegen de onverdraagzaamheid, getiteld *Haec libertatis ergo, papieren geld geoffert op het outaer van de Hollandsche vryheid*; het impressum luidt *gemunt in Vrystad, met oude Leydsche stempels*.³⁶ Daartegen verschijnen in hetzelfde jaar 1630

reacties als het *Wondere clachten van Arminia vryheyts papieren-geldt* en het wild om zich heenslaande *Rou-gedicht voor den fijnen priester Gamaliel rasende-mans protest ende de vuyle bruydt Arminia vryheyts-papieren-geldt: vondelingen inde vuylis-schuyt onder de hoet*.³⁷ Ook de 18e eeuwse satiricus Weyerman refereert in *Den ontleeder der gebreeken* (1723-1724) terloops aan het Leidse noodgeld, maar niet in religieuze context: hij gebruikt het in zijn hardnekkige strijd tegen “het wyd uitgestrekt Gemeenebest der Ongeleerdheid”.³⁸

Leiden is trots op haar geschiedenis en trots op haar noodmunten. Voor een herdenkingssteen die betrekking heeft op het ontzet en geplaatst is in de walkant van het Rapenburg naast de Vliet waar de geuzen de stad binnenkwamen, heeft de leeuw met schild en kromzwaard van de kwart gulden als voorbeeld gediend. Ook is deze voorstelling – en nu met de bijbehorende spreuk – overgenomen op Leidse schutterspenningen uit het midden van de 17e eeuw. Vaker treft men het noodgeld als bijkomende versiering van het hoofdonderwerp aan op kaarten en prenten. In 1775 illustreert graveur Fokke bijvoorbeeld de aankomst van de Geuzen in de stad, waarop afbeeldingen van gulden en kwartgulden een prominente plaats op de voorgrond krijgen.³⁹

Deze laatste prent houdt ongetwijfeld verband met de viering van het tweede eeuwfeest van Leidens ontzet. Nadat er in de voorgaande eeuwen niet zo heel veel aan gedaan was, wordt het dit keer groots aangepakt. Ook de noodmunten komen nu natuurlijk weer aan bod. In de dichtbundel *Vaerzen op het tweede eeuwgetijde van Leydens verlossinge* publiceert Halewijn “Gedachten op het beschouwen van het Leydsche papieren geld, gemunt in het jaar MDLXXIV”. Daarin wordt in zes pagina’s 18e eeuws gezwollen taalgebruik verhaald over de heldhaftigheid der voorvaderen – en in enkele zinnen het noodgeld er met de haren bijgesleept:

Dan’t blank papieren geld o Leidsche burgerschaaren,
 Dat aan den nazaat wijst uw uitgestaanen nood [...]
 O eed’le noodmunt! die Oranje’s trouw verbreedt,
 Naast Douza’s heldenaart en van de Werffs beleid [...]
 Papieren penning, nu een dubbelde eeuw de tanden
 Des wreeden tijds ontruikt tot lof van Bato’s landen

BY S C H R I F T

O P D E

A F B E E L D I N G

V A N H E T

P A P I E R E G E L D ,

I N D E B E L E G E R I N G G E S L A G E N .

Blyft Eeuwig 't Beeltenis van Leydens dappre Helden,
By 't late Nageslagt, met eerbied aangehaald?
Daar zal men, ook de Spreuk van 't Leidsch Papier vermelden,
Wijl het met Hoed en Speer, het merk der Vryheid praat;
Toen in den veegen nood, deez' Noodmunt wierdt geslaagen,
En het Papiere Geld, by 't Zilver halen kon,
Toen door standvaste trouw, een ryker Eeuw kwam daagen,
Toen gold myn Waarde nog, daar Vryheid overwon;
Noch bleef in myn Spreuk geschroeft, zy moge nooit verscheiden!
God hoede Holland, en hy zalige myn Leyden!

Afb. 5. Gedicht op een noodmunt, mogelijk door Le Franq van Berkhey, 1774?

Collectie Regionaal Archief, Leiden

En in *Feestzang op het tweede eeuwgetijde van Leydens beleg en verlossinge* vergast Van Hogeveen ons op enkele onvergetelijke regelen, net als Wijnbeek dat doet in *Leydens ramp en zegen in drie herderszangen*. Absoluut kampioen is Le Francq van Berkhey die zijn gehoor drie volle uren wakker weet te houden met *Het verheerlijkt Leyden, bij het tweede eeuwgetijde van deszelfs heuchlijk ontzet in de jaare MDLXXIII, in dichtmaat uitgesproken in de Gasthuis-kerk dier stad op den vierden van Wynmaand MDCCLXXIV*. De titelpagina is zelfs versierd met de afbeelding van een noodmunt en in de tekst komt het onderwerp al snel aan de orde.

Het geld ontbrak 'er ook, maar schrandere vernuften,
 Wier geesten, vindingrijk, in deezen nood niet susten,
 Herstelden dit gebrek; het heilig choor-papier
 Wierdt gangbre munt, en blonk zoo schoo, in stempel-zwier,
 Als goud-en zilver-geld. De nood-munt, vast beklonken,
 Mogt met de speer en hoed der Vrijheid cierlijk pronken,
 En hadt een zinspreuk, (schoon een Zoïlus hier smaalt)
 Die, tot Oranje's eer, met Neêrlands Vrijheid praalt.
 De goud-vorst van Peru scheen van dien vond te ontstellen,
 En kon al bevende geen Spaansche matten tellen;
 Bourgonje's vuurslag smolt op 's graaven ducaton,
 Toen Leyden wit papier voor zilver venten kon.
 Maar, daar men zelfs voor geld geen voedzel kon bekoomen,
 Was scherpe honger door geen rijkdom in te toomen:
 Noch zilver, noch papier kon graage maagen voên,
 Daar 't volk te vreên moest zijn met een gering randsoen.

en

Hier, daar men scepters weegt, het kroonen-goud beproeft,
 En 't merk der Vrijheid op papieren nood-munt schroeft.

Als het bijna 100 pagina's later mooi genoeg is geweest, besluit hij met de woorden:

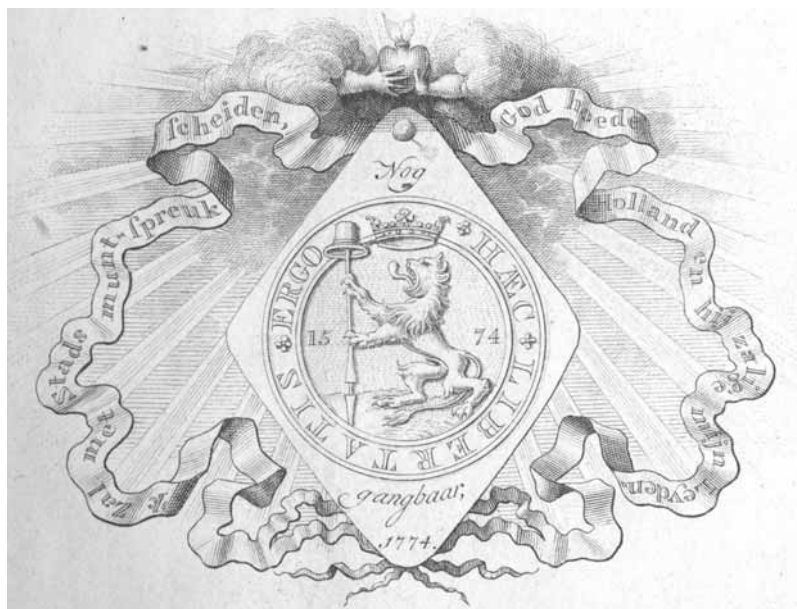
'k Verlaat mij op uw gunst: 'k zal met stads-munt-spreuk scheiden;
 God hoede Holland, en Hij zalige mijn Leyden !

Le Francq van Berkhey bezit een verzameling paraferalia met betrekking tot beleg en ontzet, waaronder ook enkele noodmunten.⁴⁰ Een papieren exemplaar is gekenschetst als "oningewisseld", een ander als "ingewisseld". Naar alle waarschijnlijkheid doelt hij op het al dan niet geklopt zijn van de desbetreffende papieren stukken. De misvatting dat de instempeling iets met het inwisselen te maken had, doet Le Francq van Berkhey nogmaals naar de pen grijpen om een Leids medeburger in een gedicht te behagen "ten geleide van een nog on-ingewisselde papieren Leydsche noodmunt"⁴¹

... uit oude burgerhanden,
nog heiliglyk bewaard, door geldzugt nooit verkogt ...

Door te refereren aan het niet-ingewisseld blijven van deze papieren munt, kan een verband worden gelegd met de afbeelding op de titelpagina van Le Francq van Berkheys lange feestrede. Daarop staat een stuk met de inscriptie "Nog gangbaar 1774". Een ingekleurde pentekening met dezelfde voorstelling heeft waarschijnlijk als voorbeeld voor de graveur gediend.⁴² De geestelijke vader van een en ander is ongetwijfeld onze feestredenaar, want de laatste zinnen van zijn 100 pagina's lange bijdrage zijn ook weergegeven op het lint dat de noodmunt omgeeft. Le Francq van Berkhey balt zijn liefde voor Leiden visueel samen in deze voorstelling-met-noodmunt: let op de twee handen bovenaan die een brandend hart vasthouden. Terzijde: Le Francq van Berkhey legt in zijn teksten sterk de nadruk op het feit dat de munten van papier zijn, terwijl het afgebeelde ruitvormige stuk nu juist een metalen exemplaar is.

Die ruitvormige versie komt als detail ook voor op een groep oudere prenten, namelijk die met portret van burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werff. Deze zijn allemaal ontstaan na diens dood in 1604 en op de meeste draagt hij een ruitvormige noodmunt aan een lint om zijn nek, zij het dat soms van de muntbeeldenaar niets te zien is. Van der Werff is slechts geleidelijk aan uitgegroeid tot de 'held van het beleg' zoals hij nu bij ons bekend is. In feite was dat geen vanzelfsprekende zaak en werd lang en noest aan dat beeld gewerkt, door medestanders en familieleden, door hemzelf en nazaten.⁴³ Heel lang zijn door afstammelingen ettelijke voorwerpen en schilderijen bewaard die oorspronkelijk van Van der Werff afkomstig waren of later aan hem waren toegeschreven.⁴⁴ Daarbij was ook een gouden afslag van het gulden-stempel op een ruitvormig plaatje (zie afb. 2). Samen met diverse andere paraferalia werd dit stuk in het midden van de 19e eeuw

Afb. 6. Titelvignet van Verheerlykt Leyden door Le Franq van Berkhey, 1774, met de teksten 'kzal met stads munt-spreuk scheiden – God hoede Holland en zalige mijn Leyden' en 'Nog gangbaar'.

Collectie Regionaal Archief, Leiden

aan de gemeente Leiden overgedragen, waarna het al spoedig in het nieuwe museum De Lakenhal terecht kwam. Het verhaal gaat dat dat oude goudstuk na de stadhuisbrand van 1929 uit de collectie van het museum werd 'opgehaald' om aan de nieuw-gemaakte ambtsketen van de burgemeester gehangen te worden en pas rond 1970 weer naar het museum terugkeerde. Nu is de burgemeester voorzien van een verguld zilveren exemplaar van de noodmunt. Op die manier is een dagelijks zichtbare en (in)voelbare verbinding gelegd met een inmiddels meer dan 400 jaar oude gebeurtenis. Het is een mooi staaltje van "levend verleden", maar tegelijkertijd ook van een "invented tradition". Immers, Van der Werff heeft waarschijnlijk nooit veel met dat goudstuk om zijn nek rond gelopen, en al helemaal niet als teken van bestuurlijke waardigheid. Het is een vast onderdeel geworden van de Van der Werff-iconografie, dat onontbeerlijk was als verwijzing naar diens rol tijdens het beleg. Overigens doet Leiden het ook in dit opzicht weer heel anders dan elders, want de ambtsketens van alle overige Nederlandse

burgmeesters zijn voorzien van een penning met rijkswapen aan de ene en gemeentewapen of -naam aan de andere kant.⁴⁵

Door de grote aandacht voor het fenomeen bij de herdenking in 1774 zijn de noodmunten definitief "onvermijdelijk" geworden. Ook op de in 1824 gehouden tentoonstelling is er het nodige van te zien en bij de herdenking van 1874 verschijnen opnieuw prenten of affiches waarop noodmunten figureren.⁴⁶ Veel van dergelijke platen behoren tot de categorie "aankweken van het vaderlands gevoel". Ook komt het noodgeld soms voor op gewoon reclame-drukwerk – het leeft bij bredere lagen van de bevolking en dan worden toepassingen al snel willekeuriger. Een wel heel merkwaardig voorbeeld daarvan wordt aangetroffen op een boekband uit 1882. In dat jaar verschijnt *Die Frau Bürgermeisterin* door Georg Ebers. Behalve dat deze roman gaat over een Leidse burgemeestersvrouw, geeft de inhoud van het boek geen enkele aanleiding om een noodmunt op de cover te zetten.

Ook later zijn nog nieuwe voorwerpen toegevoegd aan de "noodmunten-familie". Waarschijnlijk uit de vroege 20e eeuw dateert een dun vierkant metalen plaatje waarop de beeldenaar van de papieren gulden is geïmiteerd, echter met jaartal 1572. Een rond wandtegeltje ter gelegenheid van 400 jaar Leidens ontzet verscheen in 1974 en uit datzelfde jaar dateert ook een koperen reclame-penninkje van een lokale bank. Beide vertonen de beeldenaar van een stuk noodgeld. En zelfs nu is het "Nachleben" nog levend: de gemeente Leiden deelde tot voor kort als relatiegeschenk metalen sleutelhangers uit met een replica van... de papieren gulden!⁴⁷

De Leidse noodmunten zijn een symbool geworden. Symbolen staan voor gebeurtenissen, voor ideeën. De aanwezigheid van symbolen en rituelen helpt bij de ordening van de maatschappij en bij het sociale verkeer tussen individuen. De betekenis van de Leidse noodmunten wordt fraai gekarakteriseerd in een niet-geïdentificeerd 18e of vroeg-19e eeuws boekje van octavo-formaat waarin een "Beschrijving van 't Leyds Papiere-geldt" met afbeelding van gulden en kwart gulden is opgenomen. Een en ander gaat vergezeld van een stichtelijke regel die het nationale gevoel moet aanwakkeren:⁴⁸

Deze penningen, zo van papier als zilver (die noch by eenige Liefhebbers der oudheden konden gezien worden), geven te kennen hoe hoogh de *Vryheydt*, en 't *Vaderland* by die van *Leyden* doen ter tijt gewaardeert was, tot eeuwigh voorbeelt van alle welgeaarde Hollanders om 't zelve met onvermoeyde yver gedurighlijk na te volgen.

Noten

- 1 Nadat W.I.C. Rammelman Elsevier, 'Over het muntwezen tijdens het beleg van Leiden anno 1573 en 1574', *Berigten van het Historisch Gezelschap* 1 (1846-1848, deel 2) 5-15 en 'Leids papieren geld', *De Navorscher* 12 (1862) 302 enkele gegevens uit rekeningen publiceerde, borduurden H.E. van Gelder, *De Nederlandse noodmunten van de Tachtigjarige Oorlog* ('s-Gravenhage 1955) en E.J.A. van Beek, 'Enige opmerkingen over de Leidse noodmunten van 1573 en 1574' *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 58/59 (1971/1972) 152-158 en 'De munten van Leiden, geslagen tijdens de belegeringen van 1573 en 1574' *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 51-61 daarop voort. Hernieuwd onderzoek in het Regionaal Archief Leiden (RAL) bracht enkele voordien niet benutte bronnen aan het licht: Stadsarchief-I 726-727 en Ramazotti 29-34 plus enkele tresoriersrekeningen. Naast archivalia zijn ook realia – stempels, muntstukken en andere voorwerpen – uit de collecties van Lakenhal (Leiden), Geldmuseum (Utrecht) en diverse andere openbare en particuliere verzamelingen opnieuw aan een onderzoek onderworpen, evenals vele stukken in publicaties en veilingcatalogi op numismatisch gebied. Tenslotte is een inventarisatie gemaakt van latere uitingen van interesse in het fenomeen, zoals (historisch) proza, gedichten, prenten en namaaksels. Het verzamelde bronnenmateriaal is als "dossier Leids noodgeld" raadpleegbaar op het internet (www.geldmuseum.nl), samen met een uitgebreidere versie van de tekst van deze lezing.
- 2 E. Pelinck, 'Overlevering, legende en reliëken van het beleg en ontzet van Leiden', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 100-107.
- 3 Voor een gedegen inleiding op het Nederlandse muntwezen in de middeleeuwen en nieuwe tijd raadplege men H.E. van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht 82002); zie daarnaast ook H.E. van Gelder, 'Munten en geld in de 16e eeuw', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 67 (1980) 163-182.
- 4 W. Fritschy, 'A financial revolution reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *Economic History Review* 56 (2003) 83, maar vergelijk R. Liesker / W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, IV: Holland 1572-1795* ('s-Gravenhage 2004) 153.
- 5 Een jaar later, in oktober 1575 suggereert Willem van Oranje met zoveel woorden aan Boisot dat het benauwde Zierikzee maar noodmunten van lood moet maken, net als andere steden al eerder deden: De correspondentie van Willem van Oranje nr 2078 (<http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/wvo/brieven/2078>) [Koninklijk Huisarchief, Den Haag: A11/XIV-1/11 fol 151r-152r nr 316].
- 6 Oranje aan de magistraat van Leiden, 12 dec 1573 (reactie op brief 6 dec 1573): De correspondentie van Willem van Oranje nr 3448 (<http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/wvo/brieven/3448>) [Koninklijk Huisarchief, Den Haag: A11/XIV-1/12 fol 491-491v nr 202 (=229)].
- 7 RAL, Stadsarchief-I 1389 fol 144: 10 dec 1573.
- 8 RAL, Stadsarchief-I 1360 fol 1v; in de rekening is voor de letterreeks en de verklaring in eerste instantie ruimte vrij gelaten – de gegevens werden later door dezelfde hand ingevuld en daarbij ontstond enig ruimtegebrek – achter *illustris* staat een (afkortende) punt.
- 9 De mededeling komt voor op een proefdruk van een eigentijds portret van Van Aken door Wierix (RAL, Prentverzameling 46897), maar het bijschrift lijkt van later

datum; in de tresoriersrekening over de periode november 1573 – november 1574 (RAL, Stadsarchief-I 644) is in de rubriek “allerhande uitgaven” niets aangetroffen dat op muntstempels betrekking heeft.

10 RAL, Stadsarchief-I 1360.

11 De borden waren ieder 9 à 12 vellen dik, zoals blijkt uit de uit elkaar gevallen exemplaren. Op basis van het formaat van de rondellen en het aantal daarvan dat uit een bord gemaakt werd, kan globaal opgemaakt worden dat het waarschijnlijk boeken van ca 25 × 35 cm waren die voor dit doel vermuut werden; het aantal boekbladen zal (uitgaande van 250×9 plus 500×6) tegen de 5.500 gelopen hebben, dus in totaal zo'n 11.000 pagina druks – dat aantal terugvertaald naar hele banden is het voor die dagen niet geringe aantal van ruim 20 boeken van 500 pagina's ieder (of dik 40 van 250 pagina's) door de molen gegaan.

12 RAL, Stadsarchief-I 1360 fol 2v.

13 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 116v-117: 16 jan 1574.

14 J. de Koning, 'Valse munters uit de 16e eeuw', *De Geuzenpenning* 4 (1954) 10-11 bericht over zo'n vals exemplaar dat hij in datzelfde jaar via ruil afstond aan De Lakenhal; onder de munten in die collectie wordt thans geen exemplaar aangetroffen dat onmiskenbaar voldoet aan de criteria in het aflezingsboek – misschien heeft de auteur zich tot de conclusie “vals” laten verleiden door het ontbreken van de instempeling op zijn munt.

15 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 130, 131v-132v.

16 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 130.

17 RAL, Ramazotti 34 en Stadsarchief-I 1359; rekening opgesteld 14 apr 1574, zodat deze zilver-aanmuntning zich moet hebben voltrokken in de weken rond 1 april.

18 Het gewicht ervan komt goed overeen met de waarde van het ene *Leydtsch stuck gouts* dat onder de contanten werd aangetroffen in de boedel van Oranje-commissaris Dirc van Bronchorst, overleden 6 sep 1574 (RAL, Stadsarchief-I 1374).

19 RAL, Stadsarchief-I 727 fol 1.

20 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 132v: 30 mrt 1574.

21 RAL, Stadsarchief-I 727.

22 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 110v (“munte van papiere ofte andere”) en Stadsarchief-I 1383 fol 144 (“nieuwe munten van papier ende andere materie”); in laatstgenoemde bron is papieren geld even verderop genoemd als zijnde nu (19 dec) gemaakt en wordt daar van koper niet gesproken, waaruit wellicht mag worden geconcludeerd dat de aanmaak van kopersgeld iets later is begonnen.

23 J.C. Overvoorde, *Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden* (Wassenaar 1924) nrs 3302-3304.

24 RAL, Stadsarchief-I fol 155.

25 RAL, Ramazotti 29-33; de rekening Ramazotti 32 is opgemaakt op 1 aug 1574.

26 RAL, Stadsarchief-I 389 fol 155 (10 jul 1574); via herleiding worden dezelfde waarden gevonden in de rekening (Ramazotti 32).

27 Overvoorde (1924) nrs 3298-3301; de gulden-stempel draagt nr 3297.

28 RAL, Stadsarchief-II 7446 fol 65, 73, 376, 380, 381-381v: 12 gouden en 65 zilveren.

29 C. de Graaf, 'Twee 16e-eeuwse valsemunters in Leiden', *Beeldenaar* 16 (1992) 248-251.

- 30 A. Severinus, *Het gelukkig herdenken aen de vermaerde belegering der stad Leiden* (Leiden 1674) 44-45.
- 31 I. Schöffers, 'The Batavian Myth during the sixteenth and seventeenth centuries', in: P.A.M. Geurts / A.E.M. Janssen eds., *Geschiedschrijving in Nederland, 11: Geschiedbeoefening* ('s-Gravenhage 1981) 85-109, speciaal 94-95 en 99-101.
- 32 P.J. Blok, 'Lugdunum Batavorum', *Leids Jaarboekje* 1 (1904) 1-31, speciaal 29-31.
- 33 E. van der Vlist, *De burcht van Leiden* (Leiden 2001) 66-67, 70.
- 34 G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aentekeningen en aenmerkingen, naerder oversien, merkelyk vermeerderd en vervolgt tot het jaer 1600* (Amsterdam 1671) 553-554.
- 35 RAL, Leidse Bibliotheek 2006/29: kranteknipstel van een artikel (door W.I.C. Rammelman Elsevier, 'Haec libertatis ergo en haec religionis ergo, Ao 1573-1574', dd feb 1861) uit een ongeïdentificeerd periodiek.
- 36 UBL, Thysius pamfl. 3624 (Petit 1659).
- 37 UBL, Thysius pamfl. 3626-3627 (Petit 1662-1663).
- 38 J. Campo Weyerman, *Den ontleeder der gebreeken, I* (1723-1724) 136.
- 39 RAL, Prentverzameling 44534.
- 40 veiling De Does (Leiden 22 okt 1783) 31 nrs 184 en 187.
- 41 RAL, Leidse Bibliotheek 2526.
- 42 RAL, Prentverzameling 44807.
- 43 J. Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf, held van Leiden', in: J. van Eijnatten / F. van Lieburg / H. de Waardt eds., *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 130-143.
- 44 P.O. van der Chijs, *Het munt- en penningkabinet der Leidsche Hoogeschool in 1867* (Leiden 1867) 36-38.
- 45 B. ter Molen-den Outer, 'Een Leidse burgemeestersketen in de Lakenhal', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 123-132.
- 46 *Gedenkplaat bij het 3e eeuwfeest van Leidens verlossing 3 october 1574* (1874): RAL, Prentverzameling 44822. *Leiden in 1574* (1874): RAL, Prentverzameling 44823.1.
- 47 Van deze zelfde replica is ook een versie zonder draaigoog en kettinkje uitgebracht, vergezeld van een kleine brochure getiteld *De Leidse noodmunt, een aandenken aan de stad Leiden* (1996).
- 48 RAL, Prentverzameling 44661.1: 2°.

License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
 - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
 - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
 - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.